

Příspěvek k popisu významů novočeských stupňovacích forem (na materiéle korespondenčních korpusů)

Robert Adam

Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK v Praze

Robert.Adam@ff.cuni.cz

...a vždy je lépe štěpovat raději o něco později než dřív (Karel Havlíček bratr Františkovi 1.-2. 3. 1855)

A contribution to semantic description of New Czech degrees-of-comparison forms
ABSTRACT: The paper investigates the degrees of comparison in New Czech using two corpora of private correspondence as a material source: the corpus of contemporary private letters KSKdopisy (Hladká et al., 2005) and a preparatory version of the corpus consisting of the letters written by or addressed to poet, journalist and politician Karel Havlíček (1821–1856). Distinguishing principally relative and absolute meanings (i.e. comparison and elation, respectively), it tries to show that with relative meaning, the question whether using a comparative or superlative form of a quality word implies the positive presence of the quality (rather than the opposite), is (a) not to be answered generally, and (b) often irrelevant in communication. The paper describes various relative and absolute meanings of the degrees of comparison and the clues to their interpretation. Finally, it deals with comparative and superlative forms with modified/weakened meanings.

KEY WORDS: New Czech, degrees of comparison, comparison, elation, private correspondence

KLÍČOVÁ SLOVA: nová čeština, stupňování, komparace, elace, soukromá korespondence

1 Úvod

1.1 V tomto příspěvku se budeme věnovat problematice stupňování, a to z významového hlediska. Syntaktická ani morfematická analýza stupňovacích konstrukcí předmětem tohoto příspěvku není; tam, kde je třeba užívat syntaktické nebo morfematické termíny, je přebíráme z klasické mluvnice. Analýza, kterou zde předkládáme, dále není – navzdory použití dvou časově rozlišených korpusů – kvantitativní ani srovnávací.

Zdrojem výzkumného materiálu byly dva jazykové korpusy. Prvním byla pracovní verze korpusu epistolárních textů napsaných Karlem Havlíčkem nebo

Příspěvek k popisu významů novočeských stupňovacích forem (na materiéle korespondenčních korpusů)
Robert Adam

jemu adresovaných, vytvořená v rámci řešení projektu GA ČR č. 406/12/0691 Korespondence Karla Havlíčka. V této pracovní verzi obsahuje korpus 548 transliterovaných epistolárních jednotek z let 1839–1856, až na výjimky soukromé povahy, o celkovém počtu 241 706 textových slov, dopisy psané Havlíčkem v něm tvoří mírnou většinu (293 : 255). Korpus není anotovaný ani lemmatizovaný a pracuje se s ním pomocí manažeru Sketch Engine. Druhým korpusem byl korpus soukromé korespondence KSKdopisy1 (Hladká a kol. 2005) – tzn. korpus žánrově identický, avšak sociologicky výrazně reprezentativnější a časově značně odlišný (obsahuje 1000 dopisů z let 1990–2004, z nichž každý má jiného pisatele, o celkovém počtu cca 500 000 textových slov). Adjektivum „novočeský“ v titulu této práce tedy odkazuje ke skutečnosti, že výzkumný materiál pochází z nové češtiny, ne pouze z češtiny současné. Doklady označené KKH pocházejí z korpusu Havlíčkovy korespondence, doklady z KSKdopisů1 jsou označovány KSK.

Do obou korpusů jsme provedli cca dvacet vyhledávacích sond za pomocí jednoduchých dotazů (např. -ejí, -ejší, nej-, sebe-, lépe, lít, hůr- apod.); u některých dotazů bylo pochopitelně třeba nejprve odfiltrovat irrelevantní výrazy (ne-jeden, konejší aj.) a výrazy duplicitní s výsledky jiného dotazu. Pokud dotaz vedl k vyhledání nadmerného množství dokladů (např. dotaz -ejší-), byl výzkumný materiál zúžen náhodným výběrem. Celkem jsme nakonec použili k analýze vzorek 650 dokladů z KKH a 650 dokladů z KSK.

Doklady otiskujeme bez jakýchkoli úprav, jen místa vypouštíme rozsáhlé pro popis stupňovacích forem irrelevantní části vět (vsuvky, rozvité přívlastky) – taková místa označujeme (...). V dokladech uvádíme postačující syntaktický kontext. Citujeme-li celou větu, píšeme ji s velkým počátečním písmenem a s koncovým interpunkčním znaménkem; citujeme-li počátek větného celku, po-nechá-váme velké písmeno, ale koncové znaménko nezávadíme.

1.2 Pro jev, který je tu v centru naší pozornosti, používáme zařízeního termínu **stupňování**. Jako **stupňovací formy** označujeme **pozitiv**, **komparativ** a **superlativ**. Formy pozitivu však nebyly přímým předmětem našeho výzkumu – nebyly v korpusech vyhledávány.

Formy **komparativu** se tvoří od základů, které vyjadřují kvalitu a skloňují se, pomocí sufixů -ejší/-ejší, -ší nebo -í (milejší, silnější, kratší, trpčí) a od základů, které vyjadřují kvalitu a nesklonují se, pomocí sufixů -ejí/-ejí a -e/-o (pomalejší, silnější, dráž(e)). Z hlediska významu je vhodné ke komparativu přiřadit i varianty, v nichž se k obvyklé komparativní formě přidává prefix *po-* (*pomenší*); nazveme je **restriktiv**. Formy **superlativu** se tvoří přidáním prefixu *nej-* k formám komparativu (*nejmilejší, nejdráž(e)*). K superlativu je z hlediska významu vhodné přiřadit i formy tzv. **vanitivu** (Marvan 2008), které se tvoří přidáním prefixoidu *sebe-* k formám komparativním (*sebmilejší, sebedráž(e)*). Marvan (2008: 101) počítá i s možností přidávat prefixoid *sebe-* k formám su-

perlativním (*sebenejzdravější*) – takové varianty nepovažujeme za vyloučené, ale nesetkali jsme se s nimi ani v korespondenčních korpusech, ani nikde jinde. Vedle právě popsaného stupňování syntetického existuje v češtině ještě stupňování analytické; v tomto příspěvku si však analytického stupňování nevšímáme.

Máme za to, že pro teorii stupňování v češtině jsou zásadní tři otázky. První z nich zní, zda jde o jev (komplex jevů) tvaroslovny, nebo slovotvorný; argumenty pro obě interpretace shrnují Karlík – Hladká (2004). My zde od této otázky odhližíme; termínem „stupňovací formy“ nemáme v úmyslu řadit stupňování do tvarosloví, uchylujeme se k němu kvůli absenci neutrálního pojmenování. Druhá podstatná otázka se týká totožnosti pozitivu a základního tvaru daného lexému. Podle Karlíka – Hladké (2004) jde o totožnost pouze povrchovou a lexikální význam je v obou případech různý, podle Marvana (2008) jsou dokonce všechny tři stupňovací formy instancí jiného slovního druhu než základní tvar (autor tomuto stupňovanému slovnímu druhu říká přídatek), naopak Vondráček (2013) základní tvar a pozitiv explicitně ztotožňuje. Ani v této otázce není zaujetí stanoviska pro cíl našeho příspěvku nezbytné; máme-li na mysli základní tvar lexému bez srovnávací funkce, píšeme s oporou v Karlíkově – Hladké (2004: 30) o **polárním významu**. Třetí centrální otázkou – a tentokrát už otázkou, s níž tento článek stojí a padá – je otázka významu jednotlivých stupňovacích forem. Podle našeho názoru je nezbytné rozlišovat stupňování **relativní (komparaci)**, stupňování **absolutní (elaci)** a stupňovací formy více či méně **formální**.

Vondráček (2013) relativní a absolutní stupňování směšuje: stupňovacím formám principiálně připisuje relativní i absolutní význam zároveň. J. Marvan ve své monografii o stupňování odsouvá elaci mimo vlastní stupňování (Marvan 2008: 62), ale např. v úvahách o půltém a jedenapůltém stupni (tamtéž: 64) oba významy směšuje i on. Z části tak činí i Karlík – Hladká (2002: 446), když superlativu jako takovému připisují sémantický rys „+ pól maxima absolutní“; tří autoři už však v pozdější studii důsledně popisují relativní sémantiku stupňovacích forem a zmíknou o absolutním významu (ovšem pouze pro komparativ) odsouvají do poznámky pod čarou (Karlík – Hladká 2004: 88–90).

Při komparaci se zpravidla srovnává míra kvality Q u nositele N s etalonem E (termín „etalon“ přejímáme od Karlíka – Hladké 2004), přičemž je možno vyjádřit i rozdíl R mezi měrou danou etalonem a měrou dosaženou nositelem.

- (1) Mámlí seděti zde jest to (N) desetkrát (R) hůř (Q) než v cizozemsku (E) (KKH)
- (2) Ani Bodánský: (N) ačkoli je z nich (E) nejlepší (Q) (KKH)

Absolutní význam mají stupňovací formy tehdy, pokud se o etalonu neuvažuje (nestačí, že není explicitně přítomen), tzn. pokud se srovnávání neprovádí.

- (3) Předem stručného dopisu Tě co nejsrdečněji (Q) zdravím(N) (KSK)
- (4) já zde začal pracovat obšírnější (Q) historii Ruska (N) (KKH)

Jako formální označujeme stupňovací formy, které nevyjadřují míru kvality připsatelné nějakému v textu zmíněnému nositeli.

- (5) pojedu nejméně 15 dní na odkrytých saních (KKH)
- (6) Zdravím Tě z Prahy, přesněji z druhého patra budovy Motokovu (KSK)

Pořadí, ve kterém uvádíme jednotlivé stupňovací formy, je dánou tradicí. Pořadí, v němž jsme právě vymezili tři způsoby jejich užívání (tři významové okruhy), je však dánou jejich závažností: komparace je primární funkcí komparativu a superlativu, absolutní význam je u nich druhotný, formální komparativy a superlativity se nacházejí na periférii stupňování. Protiklad absolutního a relativního užití by bylo lze vztáhnout i na pozitiv/základní tvar: např. *Petr je vysoký* by byl pozitiv absolutní a *Petr je stejně vysoký jako Luboš* pozitiv relativní. V případě pozitivu/základního tvaru je však primární funkcí funkce absolutní; a na absolutní užití pozitivu podle našeho názoru nemá smysl vztahovat pojmem elace.

Výše, při popisu tvoření stupňovacích forem, jsme základy, od nichž se tvoří komparativ, rozdělili na skloňované a neskloňované. Tradičně se v této souvislosti mluví o stupňování adjektiv a adverbí. Podle té které slovnědruhové teorie by však bylo možno počet slovních druhů, které podléhají stupňování, rozšířit o substantiva (utvořená z adjektiv konverzí a zpravidla doprovázená demonstrativem v antepozici, příklady 7 a 8), číslovky (příklad 9, srov. také *(nej)víc(e)krát*), popř. predikativa (příklady 10–12), včetně desubstantivních (příklady 13 a 14, v KSK jsme takový doklad nenašli). Formální komparativy a superlativity mají zhusta slovnědruhovou platnost partikulí.

- (7) zapomněl jsem na to důležitější (KSK)
- (8) měli strašnou radost a to je na tom to nejkrásnější (KSK)
- (9) nejvíc mých epigramů pada do paruky S. (KKH)
- (10) Odpolede však bylo volnější. (KSK)
- (11) alespoň v něčem mám jasněji (KSK)
- (12) bude jí trochu weselejší (KKH)
- (13) je zde nyní již ziměji než v Praze (KKH)
- (14) že jest w Moskwě mnohem zimejí než na Nordkapu (KKH)

V KKH je poměrně běžné, že na místě, kde se kvalita připisuje nositeli-substanci, stojí stupňovací forma nedeklinovaná: zejména, ale nikoli výhradně se to týká výrazu *(nej)lépe*. *Lepší* se naopak místy objevuje ve větách, v nichž je nositelem kvality děj vyjádřený slovesem. KSK obsahuje jen několik dokladů s výrazem *lépe* v přísluškové funkci.

- (15) poněvadž jest nejlépe v smíchu s nimi zápasit (KKH)
- (16) Jest to po dobrém rovzáhení mnohem lépe a přiměřeněji pro Vás, než dřívější plán se sladovnictvím (KKH)
- (17) učí experientia, že jest cizoložnici milejší aby na ní ležel kněz než kámen (KKH)
- (18) Fany jistě dowede lepší hospodařit než já (KKH)
- (19) je lépe mít 20 % v dobrém podniku (KSK)

V následujících kapitolách postupně probereme jednotlivé způsoby užívání stupňovacích forem (relativní, absolutní, formální) a v jejich rámci jednotlivé formy (komparativ, superlativ).

2 Komparativ relativní

2.1 Relativní komparativ vyjadřuje, že nositel kvality má tuto kvalitu v míře přesahující etalon. Nositelem je v případě deklinovaných komparativů substanci vyjádřená výrazem, s nímž se komparativ shoduje v pádě, čísle a rodě (pokud řídící výraz tyto kategorie vyjadřuje). Tímto řídícím výrazem bývá substantivum, jeho substitut, nominální skupina, infinitiv, vedlejší věta. Komparativy nebo vlastnost (vyjádřené slovesem, řídceji adjektivem – příklad 20), který je arcí ve větě zpravidla přisuzován nějaké substanci. Velmi často je nedeklinovaný komparativ užíván v predikativní funkci – pak je jeho nositelem bud' substantivum-individuum (vyjádřená syntaktickým substantivem v dativu – příklad 21), nebo – mnohem řidčeji – prostředí (příklad 22).

- (20) lituji, že ti nemohu výdatněji být náš pomocen (KKH)
(21) Už jsem i uvažoval, jestli by ti nebylo líp bez mě. (KSK)
(22) že jest w Moskwě mnohem ziměji než na Nordkapu (KKH)

Predikativní funkce je obvyklá nejen u komparativů nedeklinovaných, nýbrž i u těch skloňovaných. I tehdy, pokud nedeklinovaný komparativ závisí na slovesu, nachází se téměř vždy v přísluškové části věty. Příslušková funkce je podle Marvana (2008: 216n.) pro všechny relativně užité stupňovací formy syntaktickou funkcí základní.

2.2 Etalon je typicky vyjádřen pomocí spojky *než* (vyjádření etalonu bezpředsech obvyklé). Nezřídka je však etalon vyjádřen předem, mimo vlastní textu (příklad 24). Obzvlášť často se etalon explicitně nevyjadřuje tehdy, pokud jím jsou reálné, aktuálně platné okolnosti v kontrastu se srovnávanými okolnostmi hypotetickými (příklady 25–27).

- (23) rukou nelze, na stroji to jde poněkud lépe (KSK)
(24) Teď je to již ale lepší a již jen 2–3 za noc to provozuje. (KKH)
(25) lituji, že ti nemohu výdatněji být náš pomocen („než jsem“) (KKH)
(26) alespoň jsem ji to radil, aby měla příjemnější život („než má“) (KKH)
(27) ta myšlenka zasluhuje lepší provedení („než má“) (KKH)

Roli etalonu může zastávat:

a) kvantifikovaná hodnota: v korespondenčních korpusech je takových dokladů naprosté minimum, zde uvádíme jeden, v němž je etalon opět vyjádřen mimo srovnávací konstrukci;

(28) tak 15–20 °C a někdy tepleji, někdy chladněji (KSK)

b) jiný nositel dané kvality, popř. (u nedeklinovaných komparativů) jiná substancia, k níž je možno nositele-děj vztáhnout (příklad 32);

(29) Má m naději silnější než pražský most. (KKH)

(30) těžký začátek je většinou 10x účinnější než lehký (KSK)

(31) Bolesti pekla obklíčují duši mau, a to je hůř, než kdybyste jen vězel we vězení. (KKH)

(32) Doufám, že sis je užila líp než já – já totiž pořád jen makala (KSK)

c) týž nositel za jiných okolností, ať už reálných (místních, časových, ...), nebo hypotetických; zhusta je naopak nositel zasazen do hypotetických okolností a reálné okolnosti jsou vyjádřeny v etalonu (příklady 35 a 36, viz i výše);

(33) až příjdou domů budu jistě přece zas ještě zdravěji vypadat než teď (KKH)

(34) Mámlí seděti zde jest to desetkrát hůř než v cizozemsku (KKH)

(35) byla bych na tom hůř, než teď (KSK)

(36) Poláci by mohli být šťastnější než jsú (KKH)

lze také kombinovat b) a c), tj. srovnávat různé nositele kvality za různých okolností;

(37) lepší od Vás psaní s chybami než sto jiných bez (KKH)

d) předpoklad; i zde existuje obrácená možnost, tzn. že předpoklad je vyjádřen jako nositel a realita jako etalon (příklad 41);

(38) za to wšak Wás znám mnohem líp než myslíte a skoro tak jak wás bratr (KKH)

(39) S penězi to sice skončilo hůř než dle plánu (KSK)

(40) Ráno se mi vstávalo hůře než jsem myslí (KSK)

(41) Ty mně držíš za mnohem horší než jsem (KSK)

Relativní komparativ je možno použít v různých konstrukcích, v nichž jsou srovnávaní nositelé vlastnosti syntakticky i sémanticky rovnocenní, žádný z nich tedy neplní roli etalonu.

(42) Stran druhého punktu, jestli totiž je lépe včelníku mít neb každý oul pro sebe (KKH)

(43) ty sy vyber který z nich se ti bude lépe číst (KSK)

2.3 Jak jsme uvedli výše, při srovnávání lze vyjádřit i velikost rozdílu mezi měrou kvality u nositele a etalonem. Tato velikost může být vyjádřena jako násobek (příklady 44–46), nebo jako skutečný rozdíl – předložkou *o* a kvantifikátorem v akuzativu (příklady 47–49), nebo měrovým výrazem (v KKH *mnohem*,

trochu, drobet, v KSK mnohem, trochu, trošku, daleko, poněkud, značně, podstatně. Některé z těchto měrových výrazů vznikly z neurčitých kvantifikátorů, oba naposled zmíněné způsoby vyjadřování velikosti rozdílu tak k sobě mají blízko (*o trochu – trochu*), a k dispozici je dokonce i neurčitý kvantifikátor násobný, který vyjádření velikosti rozdílu pomocí měrového výrazu přibližuje pro změnu vyjádření násobkem (*(o mnoho –) mnohem – mnohokrát*).

- (44) Mámlí seděti zde jest to desetkrát hůř než v cizozemsku (KKH)
- (45) přece 1000 lépe píše než bratr můj (KKH)
- (46) máte tedy tisíckrát plnější právo chybovat (KSK)
- (47) od nového roku budou skoro o polovičku lacinější, totíž za 8 zl. (KKH)
- (48) a i Antonín – byť by byl o něco konservativnější než my se neztratí (KKH)
- (49) Doufám, že už o hodně lépe (KSK)
- (50) Pozorují z ní že ráčíte mít drobet maudřejší censuru. (KKH)

2.4 Většinu výskytů relativního komparativu tvoří komparativy utvořené od slov, která mají (polární) antonyma. Jakkoli je podstatou relativního stupňování srovnávání míry příslušné kvality s etalonem, naskýtá se otázka, zda komparativ utvořený od výrazu vyjadřujícího kvalitu Q naznačuje, že daný nositel, popř. i etalon, mají spíš kvalitu Q než kvalitu opačnou, vyjadřovanou antonymem. Karlík – Hladká (2004) rozlišují u stupňovatelného adjektivního lexému (stupňováním neohebných slov se nezabývají) význam polární, v němž má adjektivum pouze základní tvar, a význam skalární, stupňovaný, v němž má tvary pozitivu, komparativu i superlativu. Otázku bychom tedy mohli formulovat i tak, zda z užití komparativu vyplývá, že platí i polární význam daného lexému. Odpověď na tuto otázku je z různých důvodů komplikovaná.

Chce-li mluvčí vyjádřit, že nositel i etalon mají kvalitu Q spíš než kvalitu opačnou, neboli že mají kvalitu Q i v polárném významu daného lexému, má k dispozici partikuli *ještě*. V některých případech je pozitivní přítomnost polární kvality Q u etalonu vyjádřena explicitně (příklady 51 a 52), v jiných se vyrozuje z této partikule: např. příklad 53 implikuje „já zde mám život smutný“ (povšimněme si, že z toho však nikak nevyplývá, že by Julie měla život „smutnější než smutný“, tzn. tragický). Přítomnost partikule *ještě* nevylučuje vyjádření velikosti rozdílu mezi měrou nositele a etalonem (příklad 56).

- (51) se jistě najdou hloupí pleskalové a ještě hloupější věřiči (KKH)
- (52) Smutně jsem se za ním díval a ješte smutnejší tah! jsem do Brodů. (KKH)
- (53) Julie zde má ještě vlastně smutnější život než já. (KKH)
- (54) kladli další otázky, ještě záladnější než ty předtím (KSK)
- (55) tibet pravý neměli práli mi ale že to je lepší ještě než Tibet (KKH)
- (56) až se spolu ještě trochu lépe poznáme (KKH)

Existují však tzv. adjektiva maximální (srov. Lehečková 2011), pro něž platí, že nositel má kvalitu Q jedině tehdy, má-li ji v maximální možné míře. Např. *úplné* je v pravém slova smyslu jen to, k čemu už nelze nic dodat; v přirozeném jazyce však taková adjektiva bývají užívána i v jiném než onom „pravém“, logickém, maximálním významu. U komparativů utvořených od těchto slov platí, že ani partikule *ještě* nezaručuje, že nositel – natožpak etalon – skutečně má kvalitu Q v po-lárním významu.

- (57) swau sbírku doplní. Aby tedy byla ještě úplnější (KKH)

Že mají nositel i etalon skutečně kvalitu Q v polárném významu, lze i bez užití partikule *ještě* nezřídka vyčíst nebo dovodit z kontextu (příklad 58) anebo vysoudit na základě znalosti světa.

- (58) To by mě hrozně moc těšilo, i když raději bych byla s vámi. (KSK)
- (59) Bolesti pekla obklíčují duši mau, a to je hůř, než kdybych jen wězel we wězení. (KKH)
- (60) to ti byli dva dny horší než w pekle (KKH)

V dalších případech platí, že kvalitu Q v polárném významu má nositel, nikoli však už nutně etalon. Výjimečně je to vyjádřeno explicitně (nositeli je kvalita Q přisouzena výrazem, od nějž se tvoří komparativ, a mimoto i komparativem, příklad 61), často to lze dovodit z toho, že velikost rozdílu mezi měrou kvality u nositele a etalonem je vyjádřena jako značná. V příkladu 64 hráje roli také skutečnost, že adjektivum *výborný* samo o sobě vyjadřuje vysoký absolutní stupeň kvality, tj. rozpětí jeho měrové stupnice je nevelké.

- (61) Cestu jsi tedy absolvovala dobré, zřejmě lépe než Lovosice–Č. Třebová. (KSK)
- (62) Jest to po dobrém rozvážení mnohem lépe a přiměřeněji pro Vás, než dřívější plán se sladovnickým (KKH)
- (63) tahle je podstatně náročnější (KSK)
- (64) jsou mnohem výbornější než naše (KKH)

V materiélu korespondenčních korpusů jsme našli i doklad, v němž je nositeli přisouzena kvalita adjektivem v základním tvaru a vedle toho i komparativem téhož adjektiva, aniž by šlo o touž kvalitu. Následující příklad neimplikuje, že je *dobré slovo* vpravdě *dobré*:

- (65) peníze nic nepomohou, lepší dobré slovo (KKH)

Někdy věta implikuje, že polární význam základního tvaru, od něhož je ve větě užito komparativu, pro nositele nejspíš platí, ale pro smysl sdělení podstatnější implikaturou je skutečnost, že naopak pro etalon neplatí.

- (66) Jak se máš? No snad líp než já. (KSK)
- (67) Doufám, že sis je užila líp než já – já totiž pořád jen makala (KSK)

Jindy je naopak možno vyčíst z kontextu nebo vysoudit na základě znalosti světa, že nositel kvalitu Q v polárním významu nemá, popř. že ji nemá ani etalon. Signálem pro takovouto interpretaci může být skutečnost, že velikost rozdílu mezi měrou kvality u nositele a etalonem je vyjádřena jako malá (příklad 70). U maximálních adjektiv nemůže být jejich „pravý“, logický polární význam naplněn z principu (příklad 71), ale jak je vidět z příkladu 72, o platnosti polárního významu se může pisatel vyjadřovat i „neologicky“:

- (68) Babičce je už lépe, ale žádná sláva. (KSK)
- (69) ale to se samo sebou podá a je to lepší než aby byl líný (KKH)
- (70) Doufám, že už je Ti o něco málo lépe (KSK)
- (71) ten dopis pošlu raději tam. To bude jistější, že Ti tam dojde. (KSK)
- (72) už jsem si tím zase jistá, ne 100%, ale jistější než dříve... (KSK)

V následujícím příkladu je použito základního tvaru i komparativu tak, že komparativ zřetelně vyjadřuje menší míru kvality Q než základní tvar. Aniž by šlo o užití absolutní, kde je význam oslabené míry u komparativu běžný (viz níže 4.1), *lít* v tomto příkladu vyjadřuje menší míru než *dobře*.

- (73) Doufám, že se máš dobře aspoň líp než já. (KSK)

Velmi často však – takových případů je nejspíš většina – nemá mluvčí důvod vyjadřovat se o absolutní přítomnosti kvality Q u etalonu ani u nositele, jádrem sdělení je skutečně jen komparace. Hledat odpověď na otázku, zda je kvalita Q naplněna ve svém polárním významu, je v takových případech činnost pro porozumění sdělení irelevantní a skutečné aktivitě vnímátele komunikátu vzdálená. Obzvlášť patrné je to u kvalit, jejichž přisouzení nositeli výrazně závisí na subjektivním hodnocení pisatele (příklad 74), a také u kvalit, které lze chápat buď jako minimální (opak maximálních, tzn. polární význam platí po dosažení jakékoli nenulové míry dané kvality, srov. Lehečková 2011), nebo jako platné až v horní polovině měrové stupnice (příklad 75; znamená *výnosný*, „*přinášející jakýkoli zisk*“, nebo „*přinášející značný zisk*“?).

- (74) že jsou ty bavlněné šátky lacinější než ručník (KKH)
- (75) byla by výnosnější než brambory (KKH)

2.5 Odpověď na otázku, zda PLATÍ polární význam příslušného lexému, je dále komplikována ve větách záporných. Relativní komparativ v záporu (často s vyjádřením modality) obvykle implikuje kladnou relativní platnost superlativní a/nebo platnost vysoké míry kvality Q v polárním významu; v prvním z následujících příkladů je to vyjádřeno explicitně.

- (76) se mi tuze dobře wede a nemohlo by být ani lépe (KKH)
- (77) nepamatugi ze bych byl četl weselohru zapletenější (KKH)
- (78) Ty už nemůžeš vypadat lépe (KSK)
- (79) už přece nemůžu být upřímnější víc, než jsem (KSK)
- (80) krásnější može jsem ještě neviděla (KSK)

Podobně je superlativní platnost implikována komparací se všemi ostatními nositeli kvality Q.

- (81) proto že by i slámu i pokrutiny líp než každý jiný zužitkovat mohli (KKH)

Následující dva doklady komparativu v záporu superlativní platnost neimplikují. V zásadě by oba měly implikovat spíše platnost opačné kvality (tzn. „*dobře*“), v druhém z dokladů je však tato interpretace předem zpochybňena.

- (82) bud' rád že to nevypadlo hůř (KKH)

- (83) je nemocná, ale rozhodně není na tom hůř než já (KSK)

V KSK se poměrně často vyskytuje konstrukce, v níž spojení záporu s komparativem znamená popření komparace ve smyslu popření různosti míry kvality Q mezi nositelem a etalonem. V KKH jsme tuto konstrukci nenaznamenali. V prvním z následujících příkladů stojí v tématě záporu komparativy obou antonym, stejná míra kvality u nositele a etalonu je tak dáná logikou. V ostatních příkladech je logicky možná i interpretace, že nositel převyšuje etalon v míře opačné kvality, ale není to interpretace preferovaná.

- (84) v podstatě na tom nejsem a nemůžu být hůř nebo líp než ty (KSK)

- (85) Já na tom nejsu vůbec lépe. (KSK)

- (86) tak by to ovšem nebylo o nic příznivější (KSK)

Zda má nositel kvalitu Q v polárním významu, je dále těžko hodnotit např. v ironii (příklad 87) nebo v záporné hypotetické otázce (příklad 88).

- (87) z nedostatku jiné, kvalitnější literatury (jako je například jízdní řád) (KSK)

- (88) Náhodou kratší a stručnější to nešlo?! (KSK)

2.6 Všechny způsoby a modely komparace, o kterých jsme se tu zatím zmínili, měly tu společnou vlastnost, že v nich šlo o komparaci statickou. Platí to i o dokladech, v nichž byl etalonem jiný čas („*než dřív*“, „*než ted*“). V korespondenčních korpusech je však běžná také relativní komparace **procesuální**. Při ní se nositeli přisuzuje stabilní nártůst míry kvality v čase. Není přitom podstatné, zda míra dosahuje hranice, za níž začíná platit polární význam kvality Q: v příkladech 89 a 90 jí spíše nedosahuje, v příkladech 91 a 92 spíše ano. Spouštěčem procesuální interpretace komparativních konstrukcí může být buď spojení dvou identických komparativů spojkou *a* (takový příklad naše sondy do kore-

spondenčních korpusů kupodivu nezaznamenaly), nebo rozvíti komparativu časovým adverbiem, jako je např. *stále*, *pořád*, *vždy*, popř. spojením výrazu *každý/co* se jménem pojmenovávajícím časový úsek. Spojení komparativu s partikulí *zas(e)*, *opět* a vyjádřením velikosti rozdílu mezi měrou nositele a etalonem vyvolává interpretaci procesu nárůstu míry v čase jako sledu bodů (příklad 93).

- (89) widím že člověk co rok jest maudřejší (KKH)
(90) Člověčenstvo bliží se k pojemu swému, wždy i obecnější řeč mýti bude (KKH)
(91) „crescite et multiplicamini“ pořád líp na Wás se plní (KKH)
(92) učení (němčina) ať Ti jde stále lépe (KSK)
(93) Je mi zase o něco lépe (KSK)

2.7 Další možnosti užívání komparativních forem v relativním významu je vyjadřování úměry. Kvalita se tu – navzdory skutečnosti, že jde o kladné oznamovací věty s charakterem tvrzení – nepřipisuje svému nositeli jako fakt, nýbrž vyjadřuje se závislost její míry na mříce jiné kvality (obvykle i u jiného nositele). Při vyjadřování úměry je blokována možnost vyjádřit etalon. V úměrových konstrukcích se užívá korelativa *čím-tím*; eliptičnost tu bývá často tak velká, že se vyjádření omezuje právě jen na korelativum a dvojici komparativů.

- (94) čím vzdálenější věc, tím raději člověk o ni fantasiuje (KKH)
(95) tím tepleji jsou včely uložené tím méně ztráví (KKH)
(96) čím více se brání člověk tím hůř! (KKH)
(97) Čím dříve, tím lépe. (KSK)

Je-li v eliptické úměrové konstrukci syntakticky závislým komparativem (tzn. komparativem po *čím*) výraz *dál(e)* v časovém významu, mění se („pokládává“) úměrová konstrukce v procesuální komparaci. Nezřídka se přitom eliduje i relativum *tím*. O významové blízkosti *čím dál* a *stále* ve spojení s komparativem se zmíňuje i Marvan (2008: 222), užívaje dokonce spojitého psaní *čímdál*. První z následujících dokladů je neobvyklý tím, že místo relativu *tím* v něm sedmnáctiletý, v písemné komunikaci v češtině ne dostatečně zkušený Karel Havlíček po-užil adverbialní časový totalizátor *vždycky*.

- (98) Čím dál, wždycky hůř! (KKH)
(99) že se snad mají čím dál tím raději (KSK)
(100) na průmyslovou školu to jde čím dál tím lépe (KKH)
(101) Boj se Sláwo wrahy čím dále lítější. (KKH)

2.8 Formálně blízko má k úměrové konstrukci i konstrukce, v níž se velikost rozdílu vyjadřuje namísto kvantifikace propozicí. Přesněji řečeno, propozice nevyjadřuje ani tak velikost rozdílu, jako jeho příčinu (příklad 102 však ukazu-

je, že příčinnostní vztahy mezi vyjadřovanými propozicemi mohou být zamotanější). Komparativ tu také stojí po relativu, které má buď tvar instrumentálu *tím* (stejně jako v úměrové konstrukci, ale srov. i instrumentálový původ měrového výrazu *mnohem*), nebo tvar předložkového akuzativu *o to* (srov. *o mnoho, o něco* apod., viz výše 2.3). Toto relativum odkazuje (anaforicky nebo kataforicky) k větně vyjádřené propozici.

- (102) vždy berou žandarmy, aby tím ošklivěji vypadala ta procedura (KKH)
(103) Tím smutněji jest mi zde, když o takových radostných změnách doma zprávy dostávám (KKH)
(104) Kdybys viděla jakou mi udělal radost! O to hůř jsem se cítila vůči Tobě já. (KSK)
(105) po odjezdu Lukáše do Rakouska mi bylo o to smutněji (KSK)
(106) U Tebe je to tím nebezpečnější, že jsi alergik. (KSK)

2.9 Na závěr tohoto oddílu bychom ještě rádi dodali, že relativní komparativní formy se stávají součástí ustálených, frazeologizovaných spojení. V KKH jsme nalezli spojení *snad zas na lepší časy!*, v KSK *bude (ještě) hůř, ve dvou se to lépe táhne a s úsměvem jde všechno lépe* a také obměnu vžitného frazému spočívající v záměně základního tvaru za komparativ: *máte tedy tisíckrát plnější právo chybavit*.

3 Superlativ relativní

3.1 Relativní superlativ je co do syntaktických a morfologických charakteristik nositele, tak jak byly popsány v úvodu předchozího oddílu, analogický komparativ. Po stránce sémantické se však od komparativu liší: nositel kvality je v jeho případě součástí etalonu (spolu s přinejmenším dvěma dalšími prvky) a měrou kvality ostatní prvky etalonu přesahuje (Karlík – Hladká 2004: 89). Např. řadovou číslovkou nebo výrazem typu *skoro*, *téměř* však lze vyjádřit výjimku; tzn. jako nositel může být vybrán prvek, který přesahuje ne všechny ostatní prvky etalonu.

- (107) Druhý nejúspěšnější dárek dostala Markéta od Roberta (KSK)

Krajní význam relativního superlativu (krajní uvnitř etalonu) se zmírňuje také v běžně užívaných konstrukcích, jimiž se nositel kvality zařazuje do množiny nositelů, kteří přesahují ostatní prvky etalonu. Těchto konstrukcí (stejně jako výjimky vyjádřené řadovou číslovkou) se užívá pouze u superlativů deklinovaných nebo u superlativů rozvíjejících adjektivum. Jde o konstrukce *jeden z nej- a patřit mezi nej- / patřit k nej-*.

- (108) Kníže ten jest (...) jeden z nejosvícenějších zdějších pánů (KKH)

3.2 Etalon je obvykle tvořen (někdy vymezitelnou, někdy vágní) množinou prvků, které jsou nositeli dané vlastnosti. Podobně jako v případě komparativu existuje však i zde možnost, aby se etalon skládal z množiny okolností, za nichž má daný nositel kvalitu Q. Je-li etalonem množina okolností, nikoli nositelů, je blokována možnost rozvíti superlativ „determinátorem“ (tak ho nazývají Karlík – Hladká 2004: 90) *ten*.

(109) kos ale celý tmavě modrý, nejsvětlejší na hlavě a krku (KKH)

(110) v těchto chvílích jsi nejkrásnější (KSK)

(111) Právě v té rozpolcenosti se cítím nejcelistvější (KSK)

Etolon v podobě množiny nositelů se vyjadruje: a) pomocí předložky *z*; b) pomocí předložky *mezi*; c) vymezením místa (příklad 114); d) posesívem (příklad 115); e) vedlejší větou.

(112) nejkrásnější ze všeho je když pampelišky kvetou (KSK)

(113) diwadlo mezi wšemi diwadly nejdiwadlowitější (KKH)

(114) české holky jsou nejkrásnější na světě (KSK)

(115) jest to moje největší výražení a snad jediné (KKH)

(116) Já měl štěstí přijít mezi nejlepší muže, kterými by se mohla Rus chlubit (KKH)

(117) Střež si svou víru jako to nejcennější co máš. (KSK)

Pochopitelně i v případě superlativu je možné nevyjádřit etalon explicitně a ponechat jeho vysouzení na kontextu. V takovém případě zní preferovaná interpretace zpravidla „ze všech“.

(118) na nejsevernějším konci Islandu (KKH)

(119) knihy které by mu byly nejmilejší (KKH)

Při popisu užívání relativního komparativu jsme se zmínili o konstrukcích, v nichž jsou srovnávaní nositelé vlastnosti syntakticky i sémanticky rovnocenní, žádný z nich tedy neplní roli etalonu. Obdobu takových konstrukcí najdeme i v případě superlativu; tentokrát však jde spíš o to, že etalon je zřejmý, ale jako nositel se z něj nevybírá žádný konkrétní prvek.

(120) který bod je nejdůležitější (KSK)

3.3 Vyjádření velikosti rozdílu mezi měrou vlastnosti vybraného nositele a zbytkem etalonu jsme ve svých sondách nenašli, ale je možné vyjádřit ji výrazem *daleko*.

3.4 V případě superlativu, stejně jako u komparativu, se můžeme ptát, zda nositel má kvalitu Q v polárním významu; stejně jako u komparativu to však obvykle není otázka pro porozumění komunikátu vnímatelem podstatná

a odpověď na ni není jednotná: závisí na tom, zda jde o kvalitu maximální, minimální, nebo operující s otevřenou stupnicí, na míře subjektivity jejího přiřazování nositeli, dále na kontextu a na znalosti světa. V příkladech 121 a 122 je odpověď patrně kladná, v příkladu 123 záporná, v příkladu 124 nejasná a v příkladu 125 je sama otázka zcela nesmyslná, vždyť základní tvar daného adverbia si tu lze představit jen stěží.

(121) oni kupují jenom nejmizernější zboží z celého světa (KKH)

(122) nejraději bych Tě měl u sebe (KSK)

(123) Kwěty zde máme (...) nejnowější od Lonského Prosince (KKH)

(124) S Iliry neb snad Jihoslowany nyní nejvíce sympathizují (KKH)

(125) jak by jste myslili nejlíp člověka zarmauceného trochu potěšit (KKH)

Zcela odlišnou, prakticky opačnou funkci než ve spojení s komparativem má u superlativu partikule *ještě*. Kdežto u komparativu signalizuje, že nositel i etalon mají danou kvalitu i v polárním významu, u superlativu má funkci restiktivní: implikuje, že celý etalon je umístěn spíše v oblasti opačného pólu (v oblasti pokryté základním tvarem antonyma), a danou kvalitu v polárním významu připouští leda u vybraného nositele.

(126) Gogolovy kusy jsou ještě nejlepší. (KKH)

(127) to by byla ještě nejmenší škoda ačkoliv ani těch není na zbyt (KKH)

3.5 Superlativ v negaci znamená nejčastěji litotes. Popření kvality v její superlativní míře tu implikuje popření této kvality (v polárním významu) vůbec. V příkladu 129 je dokonce preferována interpretace, že situace nejenže není *ideální*, nýbrž není vlastně vůbec *dobrá*.

(128) zkouškové období mi nepřipadá jako nejvhodnější termín (KSK)

(129) v Pardubicích není situace nejideálnější (KSK)

V sondě do KKH jsme našli doklad, v němž je superlativ negován, aniž by šlo o litotes.

(130) mikrologie, jakowou (...) p. Justinu Michlu wytýkají, není její nejsilnější stránka (KKH)

3.6 Za pozornost ještě stojí doklad relativního superlativu kvality, která je pojmenována adjektivem vyjadřujícím vysokou míru slovotvorně; odborná literatura (např. Marvan 2008: 63) má za to, že se taková adjektiva nestupňují.

(131) Děkuji za skoro úplně nejpřekrásnější dopis, co jsem kdy dostal. (KSK)

4 Komparativ absolutní

4.1 Pokud můžeme soudit na základě svého vzorku, čítajícího několik set dokladů komparativu, frekvence absolutního komparativu je ve srovnání s komparativem relativním výrazně menší. Komparativ absolutní neznamená srovnávání s etalonem, nýbrž vyjadřování absolutní míry dané kvality u daného nositele. Základním absolutním významem komparativu je, že nositel má tuto kvalitu spíš než kvalitu opačnou, tzn. má kvalitu Q v polárním významu, ale má ji jen v omezené míře; na měrové stupnici v antonymní dvojici má kvalitu Q v míře mírně přesahující středovou hodnotu. U maximálních adjektiv (a někdy i u jiných lexémů) znamená absolutní komparativ, že nositel danou kvalitu v pravém slova smyslu nemá, ale přibližuje se jí (příklady 135–137).

- (132) nemusí být právě dobrá půda, naopak špatnější jest mi milejší (KKH)
(133) já zde začal pracovat obširnější historii Ruska (KKH)
(134) už delší dobu hůře slyší (KSK)
(135) spis pro dospělejší mládež (KKH)
(136) Šebek by Wám také častěji do toho psal (KKH)
(137) daufám ale že se rozdělejí a ti maudější ze i s Rusiny s námi držetí budau (KKH)

Jak známo, absolutní komparativ bývá prostředkem eufemizace.

- (138) je silnější postavy (KSK)

Umístění blízko středu antonymní měrové stupnice připouští rozvíti komparativu měrovým výrazem vyjadřujícím malou míru („nedaleko od středu“). Takovými výrazy jsou v KSK *trochu* a *trošku*, v KKH jsme žádný doklad nenašli; dalšími takovými výrazy by mohly být např. *drobet*, *drobátko*, v případě eufemické třeba i *poněkud*. Absolutní komparativ bývá také někdy doprovázen partikulí *spíš(e)*.

- (139) rozepisují se o tom všem trochu podrobnější (KSK)
(140) zatím počasí spíš chladnější (KSK)

Dalším, lehce odlišným významem absolutního komparativu je dosažení minimální nenulové míry dané kvality („asoň trochu + základní tvar“). Korpusové doklady naznačují, že se tento význam uplatňuje většinou – ale ne výhradně – v záporu nebo v hypotetických větách.

- (141) newím který by byl wyšel spis důležitější za ten rok wyjmaje Tomkowu hist českou (KKH)
(142) člověk (...) nemůže se wymknout na swobodnější chvíliku by psal (KKH)
(143) kdyby totíž měl vážnější úmysly (KSK)
(144) jedinej silnější člověk sem tu já (KSK)

Hranice mezi komparativem absolutním a relativním není ostrá – dokladů, v nichž je obtížné mezi nimi rozhodnout, je mnoho. Jde ovšem o doklady bez vydovou hodnotou: vedle „absolutní“ interpretace (tzn. že míra kvality je nad středovou hodnotou) se nabízí interpretace, že jde o srovnání s reálnými

okolnostmi („než ted“, „než doted“, „než tady“, „než mám“), popř. s adresátem (v příkladu 149 je adresátem pisatelův bratr), snad i se zbytkem etalonu, tj. s ostatními nositeli dané kvality, kteří připadají v úvahu (příklad 150, nabízí se arci i interpretace „než tady“).

- (145) Piš nám tedy budoucně obšírnější jak všechno stojí. (KKH)
(146) taky bych si ji chtěla podrobněji prostudovat (KSK)
(147) že by užrála, kdyby semeno bylo z teplejší krajiny (KKH)
(148) potřeboval bych k tomu ale nějaké přesnější informace (KSK)
(149) Což pak on jakožto švagr a vzdálenější příbuzný všechno jen pro mne má dělat (KKH)
(150) na severu Moravy je vždycky chladněji (KSK)

Okrajově jsme se v sondách do KKH setkali s lexikalizací, významovou specifikací absolutního komparativu: šlo o několik výskytů výrazu *novější* s významem „moderní“, „novodobý“.

- (151) celou novější česk. literaturu od Josefa II. až 1844 (KKH)

4.2 Formální variantou absolutního komparativu je restriktiv (např. *pomenši*). Užívá se v základním absolutním významu komparativu: nositel má kvalitu Q v míře mírně přesahující středovou hodnotu. Formy restriktivu se tvoří od komparativních forem prefixem *po-*, jejich tvoréní však není ani zdaleka paradigmatické. Naše sondy do korespondenčních korpusů neukázaly ani jediný jejich doklad.

5 Superlativ absolutní

5.1 Absolutní superlativ vyjadřuje, obecně řečeno, velkou míru kvality u daného nositele. Prosté vyjádření velké míry můžeme parafrázovat jako „velmi + základní tvar“.

- (152) vím že jistě nejupřímnější je miněno (KKH)
(153) k tomu pomyslite si nejwětší strakatinu barew (KKH)

U slov označujících kvalitu, u kterých se komparativu užívá spíše jen zřídka, má superlativ absolutní spíš funkci zdůrazňovací, tj. význam „úplně + základní tvar“, popř. (v př. 156) „opravdu + základní tvar“. Superlativu tvořeného od adjektiva *různý* se užívá obvykle ve spojení s plurálovým nositelem – jeho význam je, že *různých* („navzájem odlišných“) nositelů je velké množství.

- (154) nechala praní až na tu nejposlednější chvílínu (KSK)
(155) nejhlavnejší succus ten: že se mu teprv nyní vyjasnilo (KKH)
(156) obstarat do zásob to nejnutnější (KSK)
(157) co se teď dostanou ty nejrůznější encyklopédie (KSK)

Dalším z absolutních významů superlativu je dosažení maximální možné míry, neprekročitelné maximum. K této interpretaci pisatel obvykle vede adresáta pomocí nějakého explicitního signálu. Jedním z takových signálů je partiku-

le *co*; užívá se v antepozici před superlativem a blokuje „determinátor“ *ten*. Partikuli *co* lze také kombinovat s modálním výrazem *možná* (v antepozici nebo v postpozici), variantou je *jak možná*. Modalitu po výrazu *co* lze také vyjádřit ve vedlejší větě.

- (158) jezdit do Pacova co nejčastěji (KSK)
- (159) co možná nejspokojenější (KSK)
- (160) co nejvíce možná (KKH)
- (161) jak možná nejlépe (KKH)
- (162) měj se co nejkrásněji to půjde (KSK)

V epistolární komunikaci najdeme tyto konstrukce nejčastěji ve zdvořilostních formulích a v pozdravech, tzn. v úsecích textu zaměřených na kontakt s adresátem a rozvíjení vztahu s ním (o vztahovém aspektu epistolární komunikace srov. Saicová Římalová 2005). V KSK jsou tyto konstrukce mimořádně frekventované po slovese *mít se*, zejména v imperativu.

- (163) prosím co nejponiženější za odpuštění (KKH)
- (164) Předem stručného dopisu Tě co nejsrdečněji zdravím (KSK)
- (165) vůbec se měj co nejsuprověj (KSK)

Zdvořilostní obraty, pozdravy a loučící formule jsou však doménou i jiných typů absolutního superlativu. Zdá se, že absolutní superlativ se svou intenzifi kační a/nebo zdůrazňovací funkcí je jedním z vhodných prostředků právě pro vyjadřování vztahového aspektu (jistě nejen epistolární) komunikace. Týká se to především obracení se k adresátovi, ale okrajově se absolutní superlativ vztahuje i k pisateli nebo třetí osobě.

- (166) Ahoj moje nejmilovanější (KSK)
- (167) posilám nejkrásnější pozdrav a pusinku (KSK)
- (168) Čauky Tvoje nejhodnější sestřička (KSK)
- (169) našeho nejmilostivějšího zeměpána (KKH)

5.2 Na pomezí absolutního a relativního superlativu se nacházejí taková užití superlativu, která naplňují definici figury zvané figura etymologica. V některých případech je v nich přítomen i etalon, v jiných se o etalonu neuvažuje. Podstatou superlativní formy figury etymologiky je spojení, v němž superlativ i výraz označující nositele (popř. i etalon) patří zřetelně do téže slovní čeledi.

- (170) s nejmenšími malíčkosmi (KKH)
- (171) se mi jeví jako nejpravdivější taková pravda (KSK)
- (172) diwadlo mezi wšemi diwadly nejdíwadlowitější (KKH)

S figurou etymologikou vzdáleně souvisí i frazém, který jsme našli v KKH: *wšechno popište do nejmenšího*. Superlativ v něm má zřetelně absolutní význam. Podobně jako u komparativu *novější* (viz výše 4.1), i u superlativu *nejnovější* došlo ojediněle v KKH k lexikalizaci, ke specifikaci jeho významu na „současný“. V příkladu 173 je vlastně časové kontinuum rozděleno na tři etapy, z nichž prv-

ní dvě jsou pojmenovány polárními antonymy a třetí superlativem utvořeným od jednoho z nich.

- (173) filozofům starého, nowého i nejnovejšího wěku (KKH)

5.3 Formální variantou absolutního superlativu je vanitiv (Marvan 2008). Tvary vanitivu se tvoří paradigmaticky prefixoidem *sebe-* od tvaru komparativu a mají bezvýhradně význam maximální možné míry. Podle Marvana (2008: 69) se jich užívá především v záporném kontextu. V nich si konkurují s „obyčejným“ superlativem vytčeným pomocí částice *ani*.

- (174) já nemám ani nejmenší naději (KKH)

V korespondenčních korpusech jsme našli celkem 20 dokladů vanitivu (7 v KKH a 13 v KSK). Z nich se však pouhé dva objevily v záporné větě a další dva po předložce *bez*.

- (175) patří k těm lidem co jim nedělá sebemenší potíž (KSK)
- (176) jistě by jsi nepojala byť jen sebemenší podezření (KSK)
- (177) bez sebemenšího provinění přiznávám (KSK)
- (178) Toncek je bez sebemenšího poškození (KSK)

Častější než záporný kontext je tak v korespondenčních korpusech spojení vanitivu se spojkou koncesivní (2× *třeba* a 3× *byť*, nepočítaje doklad 176) nebo podmínkovou (2× *kdyby*), a zejména s vyjádřením libovolnosti (5× *ať*, 2× *jakýkolí*). Maximální možná míra nějaké základní hodnotící kvality (nejčastější jsou vanitivní formy *sebemenší*, *sebevíc*, *sebevěží*, *sebelepší*) je tak vlastně prezentována jako maximální možná hranice libovolnosti. Dodejme, že kdežto v KKH jsou všechny doklady psány zvlášť, v KSK jsou vanitivní formy až na jedinou výjimku psány spojitě.

- (179) působí k našemu seslabení, třeba to bylo sebe indirektně (KKH)
- (180) kdyby jinak sebe lepší vlastnosti měl (KKH)
- (181) Jakékoli sebemenší zaváhání si potom tudíž vykládám (KSK)
- (182) nezapomene, ať by byl sebevíc daleko (KSK)

6 Komparativ formální

6.1 Formálně komparativní tvary jsou utvořeny stejně jako komparativ, ale míru kvality nositelů nepřipisují. Je třeba uvést předem, že formálnost stupňovacích forem je vlastnost stupňovitá: komparativní (i superlativní) formy si často některé sémantické vlastnosti stupňování uchovávají a jiné ztrácejí.

6.2 Jako formální komparativy se označují nejčastěji deadverbialní adjektiva tvořená sufixem *-ejší/-ější* s významem časovým a místním. Z těch prvních jsme v korespondenčních korpusech zaznamenali výrazy *nynější*, *tehdejší*, *někdejší*, *vcerejší*, *zejtřejší*, z druhých *zdejší*, *tamější*, *vedlejší*, *protější*, *vnější*, *dolejší* a *horejší*. Po stránce sémantické tato adjektiva se skutečnými komparativy nesouvisejí. Dvě naposled jmenovaná adjektiva mají sice podle výkladových slovníků

vedle významu „jsoucí dole/nahoře“ rovněž význam komparativní „jsoucí níže/výše“, v korespondenčních korpusech jsme u nich však žádný prokazatelný doklad komparativního významu nenašli.

Na rozdíl od Marvana (2008: 83) a Cvrčka a kol. (2010: 209) řadíme spíš jen k formálním komparativům i výrazy *dřívější* a *pozdější*. Výraz *dřívější* obvykle neznamená „více brzký“ (možnost užití výrazu *dřívější* v tomto významu však nevylučujeme), nýbrž (podle SSJČ) „časově předcházející, někdejší, předešlý, bývalý, minulý“, a derivován je od adverbiálního komparativu *dříve*. (Obvyklý slovotvorný vztah mezi stupňovatelnými adjektivy a adverbii, totiž fundace adverbia adjektivem, tu tedy neplatí.) Komparativ tvořený od adjektiva *brzký* zní podle PSJČ i SSJČ *brzčejší*; je ale otázkou, zda tato forma v nové češtině vůbec existuje. Výraz *pozdější* je derivován od adverbia *později*) a má význam „který se stal/stane až potom“. PSJČ a SSJČ vymezují jeho význam jako „následující v budoucnosti“, dominiváme se však, že „v budoucnosti“ je tu tradičně lexikografický omyl, neboť *pozdější* může vyjadřovat následnost i v jiných absolutních časech. Komparativ od *pozdní* SSJČ neuvádí; v PSJČ najdeme u hesla *pozdní* doklad, v němž je forma *pozdnější* vyložena jako „*pozdější, následující*“. V KKH se takový doklad vyskytuje rovněž (příklad 186): nejde v něm o vyjadřování relativní ani absolutní míry „pozdnosti“ a „prvnosti“, nýbrž o umisťování substancí na relativní časovou osu. (Ani užívání výrazů *pozdnější* a *pozdější* ve významu „více pozdní“ nevylučujeme, pokládáme však za zřejmé, že komparativní význam u výrazu *pozdější* nepřevládá.) Je třeba říci, že výrazy *dřívější* a *pozdější* spojuje s komparativem i jejich schopnost spojovat se se srovnávací spojkou *než*; po této spojce však nestává etalon, který by vyjadřoval nižší míru „brzkosti“ a „pozdnosti“, nýbrž jev (typicky děj) umístěný na časovou osu dále od začátku, resp. dále od konce. V našich sondách do korespondenčních korpusu se arci *dřívější* ani *pozdější* ve spojení s *než* neobjevily.

- (183) když začali vzpomínat na dřívější výlety (KSK)
- (184) Jeho dřívější majitelé ho týraly. (KSK)
- (185) slibnější perspektiva na pozdější uplatnění (KSK)
- (186) Wčera se nám Italo, že pozdnější plán o fnemu jsme dostali dřív než prvnější (KKH)

6.3 Z neohebných komparativů, které pokládáme za spíše jen formální, se nejprve zmíníme o výrazech *dřív(e)* a *pozděj*. (Stupňovací význam u nich jako oslabený pojímá i Vondráček (2013: 147).) Tyto výrazy mají několik významů. Zaprvé může jít o skutečné komparativy utvořené od adverbí *brzy* a *pozdě*. Významy těchto fundujících adverbí jsou podle formulací ve výkladových slovnících dva: relativní (*pozdě* 1 „po náležitém čase“), který je nestupňovatelný, a absolutní (*pozdě* 2 „v pokročilé době“), který implikuje dosažení určité míry času. *Pozděj* může být relativním komparativem od *pozdě* 2; tato interpretace bývá spuštěna spojením s partikulí *ještě* (v našich sondách nedoloženým). Jinak výraz *pozděj* vyjadřuje zařazení děje na časovou osu, a to jak absolutní („v budoucnosti, po okamžiku promluvy“, př. 187 a 188), tak relativní („následně, po

okamžiku jiného děje“, příklady 189 a 190), přičemž ne vždy je z kontextu zřejmé, co z toho platí. O výrazu *dřív(e)* platí vše stejně, jen s opačnou hodnotou.

- (187) k večeři chodíme posud, později hodláme též doma večeřet (KKH)

- (188) ten mi prosím později vrát (KSK)

- (189) psaní bez úrazu sem přišlo ačkoli o 4 dní později (KKH)

- (190) o 7 hodin později než původně (KSK)

Dřív(e) a/nebo později se stávají součástí ustálených spojení.

- (191) ve skutečnosti si to nechávám na později (KSK)

- (192) dřív nebo později se zeptá (KSK)

Výraz *spíš(e)* má v KKH jedině ještě význam „*dříve*“ (příklad 193). Časťejší bylo však už tehdy užívání výrazu *spíš(e)* v platnosti partikule modální („pravděpodobnější“) nebo strukturační (podle SSJČ „vyjadřuje okolnost, že nějaký výrok je blíz skutečnosti“). Míra pravděpodobnosti nějakého tvrzení i míra souladu se skutečností jsou veličiny srovnatelné, a proto se *spíš(e)* i v platnosti partikule může objevovat ve spojení s etalonem, s vyjádřením velikosti rozdílu i v úměrových konstrukcích.

- (193) schválního posla tam odeslat bys toto psaní spíše dostal (KKH)

- (194) kojím se tou naději, že tím spíše budete s to (...) žádost vyplnit (KKH)

- (195) nemyslím, žeby tě tam vliv byli sežrali, ale spíše že máš mnoho roztržitostí (KKH)

- (196) že bych také dvůr jeho spíše zveleboval než zanedbával (KKH)

Výraz *raděj* je v některých případech skutečným relativním komparativem od *rád* (např. příklady 197 a 198), ale v našich sondách převládají doklady, v nichž je *raděj* prostředkem vyjádření preference pisatele ve vztahu k ději: má tedy význam srovnávací (preference logicky předpokládá srovnávání), umožňuje tedy i explicitní vyjádření etalonu ve srovnávací konstrukci, ale nejde o srovnávání míry kvality, a tedy ani o skutečné stupňování.

- (197) Arci bych byl raději v Brodě než tady (KKH)

- (198) že se snad mají čím dál tím raději (KSK)

- (199) radil bych Vám, abyste raději vši žurnalistky se odrekli (KKH)

- (200) raději než bych se učila, píš Ti dopis (KSK)

- (201) raději chce na stará kolena byti u mne nežli služebníkem (KKH)

- (202) otázek, se kterými tě nebudu raději otrávovat (KSK)

V téže funkci se užívá také výrazu *lépe*.

- (203) lépe již to přečtěte až vytiskněné (KKH)

- (204) Já bych ale každému radil, lépe učitelství než ouřad. (KKH)

Lépe mimoto mívala i funkci rektifikaci, tzn. strukturující text. V této funkci se kombinuje se spojkou *neb(o)* a/nebo s participiem *řečeno*. Podobnou platnost mívala také výraz *přesněji*, někdy kombinovaný s participiem *řečeno*.

- (205) zapomínáme – nebo lépe chceme zapomenout (KSK)

- (206) poslal nedávno Wocelovi antikritiku neb lépe vybidnutí (KKH)

- (207) Teď si každý týden voláme, lépe řečeno já volám jemu (KSK)
(208) Valašsko, přesněji řečeno Valaš. Meziříčí a okolí (KSK)
(209) Zdravím Tě z Prahy, přesněji z druhého patra budovy Motokovu (KSK)

7 Superlativ formální

Jako formální superlativy označujeme formy s prefixem *nej-*, které nepřipisují nositeli míru kvality. Analogicky s tím, jak jsme popsali význam forem *dřív(e)* a *později*, řadíme mezi formální superlativy formy *nejdřív(e)* a *nejpozději*. Výrazem *nej-* stanovuje konečný přijatelný časový bod; výrazem *nejdřív(e)* buď stanovuje počáteční přijatelný časový bod (příklad 212), nebo umisťuje děj na začátek posloupnosti dějů (příklad 213) – v tomto druhém významu má *nejdřív(e)* synonymum *nejprve*; oba tyto výrazy mohou být použity též jako prostředky strukturace textu (příklad 214).

- (210) Pepík aby sem přijel nejpozději w neděli na wečeř (KKH)
(211) chodím spát tak v půl deváté nejpozději (KSK)
(212) a vdávat se, to nejdřív ve 22 letech (KSK)
(213) vybraným párem se zavázały oči a nejdřív musela nakrmit holka kluka (KSK)
(214) tak nejprve co se týče „Kežmaroku“ (KSK)

Prefix *nej-* má dále řadová číslovka *ponejprv* (v Havlíčkově době psaná rozděleně) s významem „poprvé“.

- (215) coz jsem i druhého dne učinil a po nejprw w životy jel z H. po párním woze (KKH)

Některé neskloňované (adverbiální) superlativy označující základní kvality se funkčně přehodnocují na měrově vytýkací partikule. (Vedle toho ovšem stále mohou mít původní platnost.) Patří mezi ně *nejméně/nejmíň* s významem „alespoň“, „přinejmenším“, *nejvíc(e)* s významem „zejména“, „především“, *nejdele* a *nejvýš/nejvejš* s významem „nanejvýš“.

- (216) pojedu nejméně 15 dní na odkrytých saních (KKH)
(217) Julie mi píše často, nejmíň každý týden (KKH)
(218) bud' to tuto zimu nebo nejdéle ještě do budoucího podzimka (KKH)
(219) pustila jsem se do něj o prázdninách (nejvíce v Praze) (KSK)
(220) jen před pana konšele nebo nejvejš richtáře (KKH)

Posledním výrazem s prefixem *nej-*, který je doložen v korespondenčních korespech, je modální partikule *nejspíš(e)* („pravděpodobně“).

- (221) nejspíš to bude ten na kterém jsem ležel (KKH)
(222) já s ní pak nejspíš rovnou odjedu (KSK)

8 Shrnutí

Základní funkcí komplexu gramatických jevů zvaného stupňování je komparace nebo srovnávání míry kvality u nositele s (různě vymezitelným) etalonem. Mezi specifické typy komparace patří např. komparace procesuální nebo vyjadřování úměry. Pokusili jsme se tu ukázat na materiéle dvou novočeských korpusů soukro-

mé korespondence, že odpověď na otázku, zda nebo v jaké míře nositel srovnávané kvality má tuto kvalitu i absolutně (a zda ji má také etalon), není ani zdaleka triviální – závisí na charakteru této kvality, na bezprostředním i širším kontextu nebo i na znalosti světa – a že otázka sama nebývá pro porozumění komunikátu vnímatelem důležitá.

Sekundární funkcí stupňování je elace neboli připisování kvality nositeli v míře absolutní: v případě komparativu jde o míru omezenou, v případě superlativu buď o míru velkou, nebo maximální dosažitelnou. Neparadigmatickou variantou absolutního komparativu je restriktiv, paradigmatickou variantou absolutního superlativu s významem maximální dosažitelné míry je vanitiv; mimo něj anebo pokud nejde o vyjadřování kontaktové funkce a zdvořilosti, se význam maximální dosažitelné míry indikuje lexikálně.

Pozvolnou periférii stupňování tvoří výrazy s komparativní či superlativní formou, u nichž je relativní stupňovací význam oslaben či modifikován, a nakonec výrazy tvořené sice formálně totožným afixem, avšak od jiných základů a nesoucí zcela odlišné významy.

LITERATURA

- CVRČEK, V., a kol. (2010): *Mluvnice současné češtiny 1. Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum.
HLADKÁ, Z., a kol. (2005): Korpus soukromé korespondence KSKdopisy I. In: *Čeština v současné soukromé korespondenci. Dopisy, e-mails, SMS*. 2 CD. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
KARLÍK, P. – HЛАDKÁ, Z. (2002): Stupňování. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (ed.), *Encyklopédický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 445–447.
KARLÍK, P. – HЛАDKÁ, Z. (2004): Kam s ním? Problém stupňování adjektiv. In: P. Karlík – J. Pleskalová (ed.), *Život s morfemy. Shorní studie na počest Zdenky Rustnové*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 73–93.
LEHEČKOVÁ, E. (2011): *Teličnost a skalárnost deadjektivních sloves v češtině*. Praha: FF UK (nezveřejněná disertační práce).
MARVAN, J. (2008): *České stupňování – slovanská podoba evropské univerzálie*. Praha: Karolinum.
PSJČ: *Příruční slovník jazyka českého (1935–1957)*. Praha: Státní nakladatelství – Školní nakladatelství – SPN.
SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (2005): *Komunikační strategie v dopisech Boženy Němcové*. Praha: Karolinum.
SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého (1989 [1960–1971])*. Praha: Academia.

- VONDRAČEK, M. (2013): Povaha stupňování příslovci. In: D. Faltýnek – V. Gvoždiák (ed.), *Tygramatika. Soubor studií věnovaných prof. Janu Kořenskému k 75. narozeninám*. Praha: Dokončený, 131–151.

GRANTOVÁ PODPORA

Text vznikl v rámci řešení projektu GA ČR č. 406/12/0691 Korespondence Karla Havlíčka.